

САМОВРЯДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРНИЙ РОЗВИТОК ПРИВАТНИХ РЕЗИДЕНЦІОНАЛЬНИХ МІСТ В ГАЛИЧИНІ У XVII-XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ М. ЖОВКВИ)

Жовква - мале місто в регіоні Галичина (Західна Україна), розташоване за 23 км на північ від Львова. Жовква, що є прикладом пізньо-ренесансної урбаністики, збудована на підставі проекту італійського архітектора Павла Щасливого за схемою "ідеального міста". Сьогодні місто відоме також тим, що за версіями вчених-істориків тут народився майбутній гетьман України Богдан Хмельницький. Першим висунув таку версію ще в XIX ст. історик Сядок Бароньч. Згодом його припущення підтримав та розвинув український історик Іван Крип'якевич.

Згідно з історичними джерелами, місто було закладено у 1594 році гетьманом Станіславом Жолкевським на території приналежного йому села Винники. Місто у формі фортеці було розплановане на південній околиці села і складалось із замку та середмістя, які були об'єднані в один комплекс.

Першим збудованим об'єктом був замок-резиденція власника. Право на самоврядування Жовкві за Магдебурзьким взірцем було надано королівським декретом Сигізмунда III у 1603 році. Але книгу чинностей міської ради було справлено ще в 1598 році. Тобто бачимо, що власник міста фактично "організував" місто, подбав, щоб воно функціонувало, а декрет короля був отриманий дещо пізніше і він був певною мірою номінальним визнанням існування міста. У королівському декреті місто названо "*povum Zolkiew oppridum*" (нова Жовква містечко). Власне містом називалась лише територія, обведена оборонним муром. Біля міста було двоє передмість - Львівське та Глинське. Від початку заснування у місті були поселені лише українці та поляки. Пізніше тут появились італійці, німці, вірмени, євреї та татари. Книга прибутків та видатків міської ради Жовкви починається в 1601 році. Знову бачимо, що це сталося ще до офіційного надання королівського привілею на самоуправління.

Передісторія появи Жовкви на історичній карті Галичини особлива. Місто було закладене в останні роки XVI ст. як приватне укріплене місто-резиденція. Часи виникнення міста відзначались постійною загрозою проведення військових дій на теренах Західної України та, зокрема, Галичини. Постійні війни зробили наші території однією з найактивніших у Європі зон будівництва нових міст-фортець у XVI-XVII ст. Майже всі ці нові міста були приватними, тобто закладались багатими власниками великих земельних латифундій і були одночасно їхніми резиденціями. Ця епоха залишила нам надзвичайно цінні приклади містобудування, більшість із яких, на жаль, було реконструйовано або цілком знищено у пізніші часи (для прикладу, в Галичині - це планувальні структури та укріплення міст Гусятина, Княгиничів, Бурштина, Свіржа та багатьох інших).

Інша характерна риса містобудування кінця XVI-XVII століття - це поява та поширення на території Галичини та України нових концепцій побудови міст, в основі яких лежало наслідування італійських схем побудови ренесансного "ідеального міста". Цьому сприяли італійські архітектори, багато з яких працювало при князівських чи шляхетських дворах, при монастирських орденах (для прикладу: П'єтро Сперендіо, Бернардо Морандо, Авреліо Пассароті, Джакомо Бріано, Петро Щасливий та ін.), або такі, що осіли як практикуючі архітектори у більших містах. Наприклад, у Львові на переломі XVI та XVII століть практикувало біля десяти архітекторів італійського походження.

Натхненником та реалізатором новітніх містобудівних ідей виступала князівська чи шляхетська верхівка польської держави, до складу якої входила тоді Галичина. Особливу активність у такій діяльності проявляли давні українські шляхетські роди, які володіли величезними местностями на сході польської держави - в Галичині, на Поділлі, Київщині, і відносились до когорти найбагатших людей у королівстві (наприклад, рід Острозьких,

Вишневецьких, Сенявських, та інших, у тому числі й Жолкевських). На час закладення Жовкви Станіслав Жолкевський мав високу державну посаду та титул гетьмана коронного і володів значними маєтностями у Руському, Белзькому, Люблінському та інших воєводствах.

Створення добре укріплених приватних резиденціональних міст в Україні, як бачимо, було підготовленим та закономірним явищем для того часу. Крім військових факторів, будівництво таких міст зумовлювалось наявністю відповідних замовників та їх фінансовою спроможністю, відповідним розвитком інженерної та архітектурної думки, існувала економічна доцільність будівництва нових міст. Усі вони закладались на самоврядній правовій основі і були значними торговими, освітніми та культурними осередками. Але фактор наявності не лише посередника (війта), але власника міста (з титулом князя, гетьмана, канцлера чи ін.), який жив тут же за міською стіною або й у самому місті, накладав відбиток на спосіб міського самоврядування, характер самоврядних органів та на життєдіяльність міста в цілому, включно, навіть, з його архітектурою.

Так зване "магдебурзьке право самоуправління" міста реалізувалось в Жовкві таким чином. Судова влада належала "лаві" із семи членів, які називались лавниками (Scabini) і які обирались із числа міщан. Очолював засідання лави війт міста (Advocatus). Це окрема особа, яка вибиралась чи призначалась власником із числа мешканців міста чи замку. Міська влада належала "раді". Її уособлювали четверо радних (Consules), вибраних, з найдовіреніших міщан. Крім того, існувала надзвірна виборна "колегія із 12 мужів". Магістрат, таким чином, складався із 4-ох радників, 7 лавників та судового писаря. За дотриманням законів магістратом чи власником слідувала надзвірна колегія із 12 міщан.

За спеціально виданим привілеєм власника міста Станіслава Жолкевського, елекція (вибори) міського уряду відбувалась в Жовкві кожного року в один і той же день - у першу п'ятницю після свята "трьох царів". Напередодні радники йшли до замку та просили у власника дозволу на проведення виборів, а також про його присутність на процедурі. Найчастіше володар посилав замість себе свого старосту. При цьому з власником погоджувались кандидатури, що претендували на ту чи іншу посаду та мали увійти в склад міської Ради та Лави. У день виборів після відправлення служби у міських храмах, громадяни міста збирались у ратуші, де найчастіше староста давав дозвіл на проведення виборів. Війт і 4 члени ради обирались поспільством терміном на один рік. Рада та війт складали присягу власнику (його за галицькою традицією називали ще "дідичем" міста) або його старості. Бургомістра (Proconsul) обирали з поміж 4-х радних. Як правило кандидатура війта та бургомістра погоджувалась у замку і не могла бути вибрана проти волі власника. Радні по черзі (поквартильно) управляли справами міста протягом року свого перебування у ратуші. Перший термін належав до бургомістра.

Магістрат Жовкви вживав печатку із зображенням покровителя міста св. Лаврентія. Із історичних документів відомо, що першим війтом Жовкви був архітектор-італієць Павло Щасливий, тобто той, хто опрацював проект міста та керував його реалізацією в натурі. Першими радчими були Павло Стахерович та Лаврентій Німчик, писарем Севастьян Боніфаційш.

Королівський привілей 1603 року давав дозвіл Станіславу Жолкевському та його нащадкам, як покровителям міста, назначати війта та членів магістрату. Проте, як бачимо, на практиці ці посади заповнювались все-таки шляхом виборів, але за погодженням із власником міста. Найбільш залежною від покровителя була посада війта та бургомістра.

Всі міщани підлягали лише магдебурзькому праву у всіх справах цивільних та кримінальних. Влада магістрату поширювалась також на гостей, які прибували до міста. Королівський привілей дозволяв також вибудувати у місті ратушу, торгові склепи, ятки, лазні, "які на взір інших міст мають в порядку утримуватись". Король надавав місту дозвіл на проведення чотирьох ярмарків на рік та двох щотижневих торгів - у середу та в суботу. Мешканцям Жовкви привілей давав такі ж свободи у торгівлі в межах країни "як мають

Замостя та Шаргород". У тому ж році на прохання міщан: Івана Козловського, Криштофа Вай-ди, Яна Дворнічека та Варфоломія Куфлевича - староста дав дозвіл утворити у місті шевський цех чисельністю в 24 особи. Поступово кількість цехів у місті зросла до двох десятків.

У міських книгах з 1606 року є згадки про радних у Жовкві - Івана Козловського, Яна Менсаториса та Івана Жовтанецького. Війтом знову бачимо Павла Щасливого. У документах з цього року згадано також про "церкву в ринку", тобто на центральній площі міста. Це дуже цікавий факт, оскільки нинішня міська церква у Жовкві, яку ідентифікують із найстарішою, розташована через квартал від ринку. Це питання потребує докладнішого вивчення та пояснення.

На початковій стадії розвитку міста на ринковій площі навпроти замку була зведена дерев'яна будівля ратуші. Логічно припускати, що вона була збудована за проектом Павла Щасливого. Біля неї на площі розташовувався "стовп кари". Муровану ратушу зведено у Жовкві в 1687 році. Вона поставлена на місці старої дерев'яної, а автором нового будинку був архітектор із Сілезії Петро Бебер. Це була споруда на три поверхи, із пивницями. Перший поверх займали торгові приміщення та міська вага. На другому були зали засідань міської ради та лави. На третьому поверсі у стіну було вмуровано міський годинник. Будинок ратуші мав аттикове завершення даху.

У 1612 році у Жовкві поселились вірмени. Серед міських ремісників значились у цей час - пушкарі, ковалі, римарі, пасамонники, сідлярі, боднарі, слюсарі, столярі, стельмахи, кравці та шевці. Власник міста у дні, коли він повертався після поїздок по країні, надавав різного роду привілеї для етнічних громад міста, для цехів, храмів чи монастирів. Наприклад, після тріумфального московського походу 1612 року спеціальний привілей надано міській церкві Різдва. Крім майнових справ у ньому зазначено дозвіл на заснування школи при церкві та на відбудову самого храму. У 1613 році утворене братство при церкві св. Трійці. Цікавою була справа у цьому ж році, пов'язана із заборонаю (яка вийшла із Варшави від католицької костюлу та урядової конституції) обирати до складу магістрату міщан руської віри. Делегація від українських міщан, яка прибула до власника міста, дістала в результаті підтвердження своїх давніх привілеїв і було прийнято рішення, що в поточному році залишити вибори без змін (вони відбулись з дотриманням нового правила), але надалі щороку обирати одного із чотирьох радних із українського населення, як це робилось від початку закладення міста. У 1614 році згадується про існування у місті аптеки. У 1615 році війт та ціла міська рада приймали присягу на вірність міським законам від новопосталих цехів, у тому числі - від цеху солодовників та пивоварів.

У місті осідали знані ремісники, учителі, духовні особи, яких сюди спеціально запрошували чи власник, чи самі міщани. З історією міста пов'язані імена архітекторів: Павла Щасливого, Петра Бебера, Августина Лоцці, Франсуа Корассіні, Тильмана з Гамерен. У XVII-XVIII столітті у Жовкві діяв відомий український живописний осередок, найвідомішими представниками якого були художники: Іван Рут-кович, Юрій Шимонович, Василь Петранович та інші. Багато хто з них неодноразово обирались до числа членів міської ради чи лави. У місті нараховувалось п'ять братських шкіл, які діяли при церквах та мали свої книгозбірні.

На протязі XVII-XVIII ст. містом володіли династії Жолкевських, Даниловичів, Собеських, Радзивилів. Кожен із нових власників підтверджував та дотримувався привілеїв, наданих місту попередниками. Історичні документи з початку 17 ст. підтверджують, що у Жовкві на хід міських справ замкова влада мала великий вплив. Незважаючи на демократизм виборів, автономність господарського та іншого життя, міська рада мусила зважати на волю власника міста. Так, зокрема, без згоди власника не можна було продати окремих будинків, з волі власника могли початись судові розправи над мешканцями за певні провини та ін. Тобто місто, не зважаючи на право самоврядування, у багатьох питаннях не могло бути повністю самостійним. Особливо

великий вплив власники мали на архітектуру міста, його будівництво. З одного боку вони сприяли розбудові міста, даючи власні пожертви на побудову храмів, оборонних укріплень, з іншого - вимагали підпорядкування цього будівництва своїм правилам та своїм естетичним уподобанням. До певної міри це було позитивним фактором, який сприяв комплексності забудови міста. Зокрема у Жовкві було заведено правило - на ринковій площі та на головних вулицях будувати кам'яниці ізбд підсіннями. Існувала також вимога будувати будинки на певний взір. Для цього було спочатку зведено один з таких взірцевих будинків, і надалі треба було притримуватись при забудові цього канону. Можливо тому, з волі власника міста, архітектор Павло Щасливий десятикратно виконував обов'язки міського війта (від 1601 по 1610 рік).

Як результат таких специфічних відносин міської громади та власника, архітектурно-містобудівне вирішення Жовкви є дуже цікавим та навіть унікальним. Особливою специфічною рисою ренесансних міст було правило закладення спеціальної площі перед резиденцією власника міста. Найчастіше ці площі закладались окремо від решти площ міста і формували спеціальний парадний простір перед палацом власника (для прикладу можна навести міста - Замостя, Квасталя та ін.). Одна із найістотніших особливостей Жовкви полягає у тому, що ця площа тут була поєднана із головною громадською та торговою площею міста. Тобто, з одного боку, Жовква належить до так званого класичного планувального типу ренесансного міста, коли кільце чи квадрат оборонних стін замку однією стороною дотикається до міського кільця укріплень, а з другого, вона є прикладом так званого "композиційного поєднання" замку власника та головної площі міста. Цей тип укладу не був дуже поширеним. Можна навести лише кілька подібних міст з цього списку в Європі (крім Жовкви) - місто Красічин у Польщі, місто Сабб'онету в Італії, Христіанпріс у Німеччині та деякі інші.

Джерела та література

- 1.Baracz Ks. Sadok. Pamiatki miasta Zolkwi. Drugie wydanie. - Lwow: drukarnia "Gas. Narod. ", 1877. - S. 17.
- 2.Крип'якевич І. З минулого Жовкви. - Жовква: Просвіта, 1930. - 30 с.
- 3.Зустрічаються дві форми написання прізвища - Жолкевські або Жол-ковські; багатьма вченими є підтверджено давні українські корені цієї родини (див., наприклад, - Яремич Г. Жовква - історичне місто-заповідник // Галицька брама. - Львів: "Центр Європи", 1997, + 4/28, с 5); залишаємо таке написання прізвища, яке найбільш уживане у документах кінця XVI - поч. XVII ст., та яке найбільше зустрічається в історичній літературі;
- 4.Див.: Baracz Ks. Sadok. Pamiatki..., 1877. - S. 12.
- 5.Див.: Baracz Ks. Sadok. PamiatL.,1877. - S. 9.
- 6.Систематизація поширення приватного будівництва міст в Україні на жаль ще не досліджена сьогодні достатньо повно, як і її причини; проте по-кликуючись на дослідження К. Куснежа можна стверджувати, що урбанізацій-ні процеси в Галичині у цей час відбувались із значно більшим розмахом, ніж на території Польщі (Kusnierz K. Miejskie osrodki gospodarcze wielkich latyfundiow poludniowej Polski w XVI oraz XVII wieku. - Krakow: Politechnika krakowska, 1989. - S. 29);
- 7.Можна згадати Павла Римлянина (П. Домінічі), Петра Барбона, Павла Щасливого, Петра Красовського (Петро з Лугано), Амброзія Прихильного (А. Нутклаус), Якуба Боні, Мартина Годного та ін. Дивись, наприклад: Вуйчик В. Історико-архітектурний заповідник у місті Львові. - Львів: Каменяр, 1989. -С. 5-20.
- 8.Від кінця 14-го ст. спочатку Галичина, а згодом вся Україна шляхом спадкового права перейшли під управління польського короля; відповідно вся українська шляхта чи князівські роди були на службі у польського короля та займали частину високих постів у польській державі (М. Костомарів. Історія України.-Львів: НІІШ, 1918.-С 160-165).
9. їх ще називали радцями або райцями.

10.Див. : Baracz S. Pamietki..., 1877. - S. 227-230 (додатки із оригіналом тексту королівського привілею від 22 лютого 1603 року).

11.Каліка Я., Яремич Г. Нестеров. - Львів: Каменярь, 1990. - С 19.

12.Див.: Baracz S. Pamietki..., 1877. - S. 27.

13.Див. докладніше про це у працях автора: Бевз М. Архітектурно-просторовий уклад міста Жовкви в контексті європейської урбаністики // Галицька брама. - 14/28. - Квітень, 1997. - С. 6-7; Бевз М. Жовква - ренесансне "ідеальне" місто. Українська реалізація концептуальної ідеї з трактату П'єтро Катанео / В кн. : Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання. - Жовква-Львів: 1998. - С 36 - 43; Присяжний К., Бевз М. Дослідження цегли в пам'ятках архітектури міста Жовкви // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". - Число 8. - Львів: 1997. - С 21-32.

14.Zarebska T. Funkcje i formy placow miejskich w Polsce XVI-XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. - Nr. 2. - 1993. - S. 208.